

راه‌هایی برای کشف معنای علائم اختصاری در نسخه‌های خطی

رسول عطایی^۱

چکیده

بازسازی و تصحیح نسخه‌های خطی همواره از دغدغه‌های عالمان بوده است. یکی از امور مورد نیاز برای تصحیح این نسخ، داشتن آگاهی درست از علائم اختصاری به کاررفته در این دست‌نوشته‌ها است. آشنایی با معنای نشانه‌های به کاررفته در نسخه‌ها خوانش آنها را آسان کرده و دشواری‌های تصحیح را کاهش می‌دهد. پی‌بردن به معنای این علائم، خود، نیازمند دنبال کردن راه‌هایی است که نوشته کنونی با ارائه شیوه‌هایی جهت کشف معنای این علائم، تعدادی از علامت‌ها را با تکیه بر کتاب «دلائل الاحکام» معرفی می‌کند. بیشتر نگاشته دیگری از همین قلم در شماره نهم این مجله درباره موضوع کنونی منتشر شده است.

واژگان کلیدی

نسخه‌نگاری، نسخه‌خوانی، تصحیح دست‌نوشته‌ها، تحقیق متون، علوم قرآن و حدیث

درآمد

نسخه‌های خطی، منابع اصیل و ارزش‌مندی است که بخشی از فرهنگ، تمدن، تاریخ و هستی یک مکتب یا جامعه را گزارش می‌کند. این منابع مانده از روزگار گذشته، به تناسب موضوعات مختلف، آگاهی‌های بسیاری را از قرون پیشین در اختیار می‌نهد. نوشتن این نسخه‌ها به علت محدودیت در ابزار نوشتاری آن روزگار، شیوه‌هایی ویژه داشته است. به همین جهت برای بهره‌گیری از دست‌نوشته‌ها، خوانش درست آن ضروری است.

۱. فارغ التحصیل کارشناسی ارشد دانشگاه قرآن و حدیث، دانش پژوه سطح سه حوزه علمیه قم.

(Taha.atee@yahoo.com)

پژوهشگری که بخواهد از منابع کهن بهره‌مند شود، ابتدا باید شیوه نگارش نسخ خطی را بداند و راهکارهای کشف رموز و علائم اختصاری به‌کاررفته در آنها را بشناسد. مستنسخان در نگارش برخی واژگان پرتکرار و معروف اعم از افعال، أعلام، أسماء، اوصاف و قیود، آنها را به‌صورت مختصر یاد می‌کردند. آگاهی از معنای این علائم اختصاری و مخفف‌نگاری‌ها قرائت دست‌نکاشته‌ها را آسان می‌کند.

علائم اختصاری از یک یا چند حرف کلمه تشکیل می‌شود که در این نگاهسته به برخی از راه‌های کشف معنای این علائم اشاره می‌گردد. تکیه نوشتار پیش رو بر کتاب «دلایل الاحکام فی شرح شرائع الاسلام» اثر مرحوم سید محمد ابراهیم موسوی قزوینی حایری (م ۱۲۶۴ق)^۲ است. نسخه خطی این موسوعه فقهی، در حال تحقیق بوده و هنوز چاپ نشده است. نگارنده در گروه تحقیق این اثر فعال است.

الف) راه‌های کشف رمز

اطلاع از معنای علائم اختصاری مورد استفاده در نسخ‌های خطی نیازمند دنبال کردن روش‌های خاصی است. در ادامه برخی از این روش‌ها معرفی می‌شود.

۱. شناخت قواعد و عبارات پرکاربرد

گاهی متنی که برای آن از علامت اختصاری استفاده شده، عبارتی معروف و یا قاعده فقهی، اصولی پرکاربردی است. در این صورت با توجه به این قواعد یا عبارات، می‌توان معنای علامت استفاده‌شده را کشف کرد. مثلاً با دَقْتُ در قاعده تبعیت عقد از قصد^۳ در می‌توان تشخیص داد که منظور از علامت «القصد»^۴ در تصویر، کلمه «القصد» است؛ یعنی «العقود تتبع القصد»:

العقود تتبع القصد

۲. در نگاهسته پیشین، سال وفات، ۱۲۶۲ق ذکر شده که بدین وسیله اصلاح می‌گردد.

۳. قاعده «العقود تابعة للقصد» از قواعد پرکاربرد در کتاب‌های فقهی است. ن. كذا الروضة البهية، ج ۵، ص ۳۱۵؛ الحدائق الناضرة، ج ۱۹، ص ۶۷؛ جواهر الکلام، ج ۲۳، ص ۱۱۰؛ المکاسب، ج ۶، ص ۱۰۵؛ الروضة البهية، ج ۵، ص ۳۱۵؛ الحدائق الناضرة، ج ۱۹، ص ۶۷.

۴. دلایل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۲۷، استآن حضرت شاهچراغ.

۲. بهره‌گیری از آیات قرآن

در برخی از موارد می‌توان با کمک آیات قرآن به مفهوم علامت ذکر شده در نسخه خطی پی برد. مثلاً علامت «تع» در تصویر^۵ به معنی «تعالی» است؛ چراکه «بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ»^۶ از آیات قرآن بوده و قائل قول، خداوند متعال است:

بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ

۳. بهره‌گیری از روایات

گاهی در متن نسخه خطی، از یک روایت استفاده شده که راوی آن، شخصیت معروفی بوده و نام معصوم گوینده آن را به صورت اختصاری آورده‌اند. در این صورت با توجه به راوی، می‌توان، معصوم را تشخیص داد. مثلاً در مواردی از امام صادق عَلَيْهِ السَّلَامُ با علامت «ص» یاد شده است:^۷

ص

۴. مراجعه به مصادر

تعدادی از نشانه‌های استفاده شده، سخن شخص یا متن کتابی است که توسط نویسنده نسخه خطی حکایت شده است. در این موارد با مراجعه به منابع اصلی می‌توان به معنای نشانه قرار داده شده پی برد. مثلاً با مراجعه به کتاب‌های شیخ طوسی می‌توان فهمید که منظور از نشانه «البط» در تصویر روبه‌رو واژه «البطلان» است:^۸

ع

۵. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

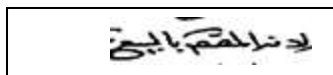
۶. الانعام، ۱۵۲.

۷. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

۸. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

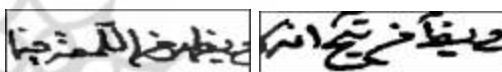
۵. استفاده از علامت‌های کشف‌شده

دقت در علامت‌هایی که مفهوم آنها پیشتر با قرائتی کشف شده، می‌تواند از برخی نشانه‌های مجهول، پرده بردارد. مثلاً با مشخص شدن معنی علامت «القص» با روشی که در شماره اول ارائه شد، می‌توان فهمید که منظور از «المقص» در تصویر، واژه «المقصود» است:^۹



۶. دقت در متون مشابه

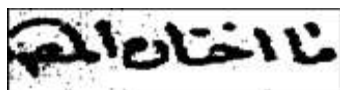
گاهی مقایسه عبارتی از نسخه خطی که در بر دارنده علامت اختصاری است با عبارت مشابه آن، موجب تشخیص علامت، می‌شود، مشروط به اینکه واژه کوتاه‌نگاری شده، در عبارت مشابه، به صورت کامل آمده باشد. مثلاً برای پی‌بردن به معنای علامت «یظ» در تصویر نخست، آن را با «یظهر» در تصویر دوم، مقایسه می‌کنیم:^{۱۰}



افزون بر راهکارهای ارائه‌شده، روش‌های دیگری نیز برای تشخیص معنای علائم اختصاری و مخفف‌نگاری‌ها وجود دارد که مقاله «چگونگی رمزگشایی از نشانه‌های کتاب‌ها و نویسندگان در نسخه‌های خطی» در شماره نهم مجله به آنها پرداخته است. تشخیص معنای این علائم در استعمالات مختلف، راهکارهای متفاوتی دارد و از یک روش واحد پیروی نمی‌کند. از این رو معنای یک علامت در کاربردهای متفاوت به تناسب قرائن موجود در متن، تشخیص داده می‌شود.

ب) نمونه‌های علائم اختصاری

در این بخش نمونه‌هایی از علائم موجود در نسخه‌های خطی، تبیین شده و تصویر آن نیز درج می‌گردد تا دانش‌پژوهان به صورت واقعی با این نشانه‌ها آشنا شوند.



نشانه «المص» به معنای «المصنّف» است.^{۱۱}

۹. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.
۱۰. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس.
۱۱. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

عن الصم و يوفد

نشانه «الص-ع» به معنای «الصّادق علیه السلام» است.^{۱۲}

المعصوم في صدر

نشانه «المعص-» به معنای «المعصوم» است.^{۱۳}

بشعرا بان المقصود

نشانه «المقص-» به معنای «المقصود» است.^{۱۴}

المقصود تتبع المقص

نشانه «القص-» به معنای «القصود» است.^{۱۵}

ذل من جماعه المطر مؤيد للعلم و يلزم

نشانه «المط-» به معنای «المطلوب»^{۱۶} و نشانه «للمط» به معنای «للمطلوب» است.^{۱۷} در برخی عبارات، با وجود قرینه، «المط» به معنای «المطلق» است.

جزان نملک مطر و علم

نشانه «مط» در بیشتر موارد به معنای «مطلقاً» و به ندرت و با وجود قرینه به معنای «مطلق» است.^{۱۸}

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱۲. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس.

۱۳. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی؛ دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس.

۱۴. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی؛ دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس.

۱۵. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۱۶. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس.

۱۷. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس.

۱۸. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

عَلَى الْمُتَّبِلِ بِالْمَعْرُوفِ مِنْ الْمَشْرُوكِ فِي

نشانه «المش» و «المش» به معنای «المشهور» هستند.^{۱۹}

لِشَّوْرَةٍ مِنْ أُمَّةٍ أَنْفَلَتْ لِكُلِّ شَيْءٍ جُزْءًا

نشانه «الش» در اغلب موارد به معنای «الشَّارِع»^{۲۰} و در موارد اندکی به معنای «الشَّارِح»

است.^{۲۱}

يَحْتَمَانِ قَوْلَهُ

نشانه «انش» به معنای «ان شاء الله» است.^{۲۲}

لِعَلَّامَةٍ بِالْقَوْلِ مِنَ بِالْخِلَافِ قَوْلَهُ

نشانه «تع» و «تتع» به معنای «تعالی» است.^{۲۳}

أَنَّمَا تَكَاوَلْتُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقَوْلِ فِي غَيْرِهَا

نشانه «المع» به معنای «المعروف»^{۲۴} و در موارد کمی با وجود قرینه به معنای «المعلوم»

است.^{۲۵}

لِأَنَّ السَّبْرَ طَلَبُهُ تَكْلِيْفًا بِالْمَجِيْءِ تَانِ

نشانه «المح» در برخی موارد به معنای «المحقق»^{۲۶} و در مواردی با قرینه به معنای

«المحال» است.^{۲۷}

۱۹. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ؛ دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

۲۰. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

۲۱. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

۲۲. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

۲۳. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی؛ دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس؛ دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۲۴. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس؛ دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس.

۲۵. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

۲۶. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

۲۷. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

وَاللَّذِينَ هُمْ بِهَا
يَعْلَمُونَ

نشانه «بط» و «البط» در برخی موارد به معنای «باطل»^{۲۸} و در مواردی به معنای «بطلان»^{۲۹} است.

وَلَا يَنْبَغِي لَكُمْ فِيهِ
وَأَلْتُمْ بِطُلُوتِ

نشانه «الت» در مواردی به معنای «التأمل»^{۳۰} و در مواردی به معنای «التالی»^{۳۱} است.

بِالْمَسُورِ فَمَنْ
وَلَا طُلُوتِ

نشانه «فت» به معنای «فَتأمل» است.^{۳۲}

أَنْظُرُوا إِلَىٰ
بِزِيَارَةِ
أَعْمَلُوا

نشانه‌های «ظ»، «یظ»، «الظ» و «الاظ» به ترتیب به معنای «ظاهر»^{۳۳} و «یظهر»^{۳۴} و «الظَّاهِر»^{۳۵} و «الاظهر»^{۳۶} است.

عَنْ
الظَّاهِرِ

نشانه «ایض» به معنای «ایضاً» است.^{۳۷}

بِمَعْنَى
الْبَيْتِ

نشانه «قطعاً» به معنای «قطعاً» است.^{۳۸}

۲۸. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

۲۹. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

۳۰. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

۳۱. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس.

۳۲. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی؛ دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس.

۳۳. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس.

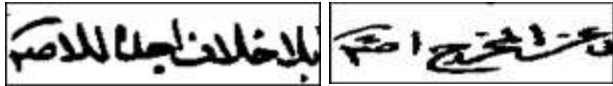
۳۴. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

۳۵. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

۳۶. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس شورای ملی.

۳۷. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۳۷، آستان حضرت شاهچراغ.

۳۸. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۳۷۰، کتابخانه مجلس؛ دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس.



نشانه «اصم» و «للاصل» به معنای «اصلاً»^{۳۹} و «للاصل»^{۴۰} است.

نتیجه

داشتن آگاهی درباره نشانه‌های کوتاه‌نگاری شده در دست‌نویس‌ها یکی از مقدمات لازم برای خوانش درست آنهاست. پی‌بردن به معنای این علائم، موجب آسان‌شدن خوانش نسخه‌های خطی می‌گردد. برای کشف معنای این نشانه‌ها، راه‌هایی را می‌توان پیمود. بهره‌گیری از قواعد پرکاربرد هر دانش، استفاده از آیات و روایات، رجوع به مصادر، استفاده از علامت‌های اختصاری دیگر و دقت در متون مشابه، برخی از راه‌های دستیابی به معنای این علائم است. به طور کلی همواره نشانه‌ها، بخشی از حروف یک کلمه هستند. دقت در همین نکته، خود، کمکی برای دریافت معنای آنهاست.

کتاب‌نامه

۱. قرآن کریم.
۲. جواهر الکلام، محمد حسن نجفی، بیروت، داراحیاء التراث العربی، هفتم، ۱۳۶۲ق.
۳. الحدائق الناضرة، یوسف بحرانی، قم، جامعه مدرّسین، اول، ۱۳۶۳ش.
۴. دلائل الاحکام، سید ابراهیم موسوی قزوینی، نسخه خطی ش ۳۲۷، شیراز، کتابخانه حضرت شاهچراغ.
۵. دلائل الاحکام، سید ابراهیم موسوی قزوینی، نسخه خطی ش ۳۷۰، تهران، کتابخانه مجلس شورای ملی.
۶. دلائل الاحکام، سید ابراهیم موسوی قزوینی، نسخه خطی ش ۷۶۵۳، مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی.
۷. الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، شهید ثانی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، چهارم، ۱۴۱۰ق.
۸. کتاب المکاسب، شیخ مرتضی انصاری، قم، لجنة تحقیق تراث الشیخ الاعظم، قم، اول، ۱۴۱۵ق.

۳۹. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۷۶۵۳، کتابخانه آستان قدس.
۴۰. دلائل الاحکام، نسخه خطی ش ۲۲۷، آستان حضرت شاهچراغ.